

1. Το ιερό της Νέμεσης από ανατολών. Εμπρός, το μακρό ανατολικό ανάλημμα του ιερού, ο αγωγός, το πρώτο ανάλημμα και το θεμέλιο του θωμού.

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΝΕΜΕΣΗΣ ΣΤΟΝ ΡΑΜΝΟΥΝΤΑ

Το ιερό της Νέμεσης και ο δήμος του Ραμνούντος, νεκροταφεία, οικισμός, φρούριον, ερευνήθηκαν από την εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Στο ιερό της Νέμεσης πρώτος έκαμε ανασκαφή για λίγες μέρες, το 1813, ο Άγγλος αρχιτέκτονας John Peter Gandy Deering, μέλος της αποστολής της Society of Dilettanti. Το 1879 έκαμε, σύντομη επίσης, ανασκαφή ο Έφορος της Αρχαιολογικής Εταιρείας Δημήτριος Φίλιος και μερικά χρόνια αργότερα, από το 1890 έως το 1892, ο Βαλέριος Στάης. Οι νέες ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας άρχισαν το 1975 και συνεχίζονται. Ελπίζεται ότι με τον τερματισμό τους θα έχουν ερευνηθεί πλήρως τα κύρια μνημεία του δήμου και θα έχει γίνει ό,τι είναι αναγκαίο για τη συντήρησή τους.

Βασίλειος Χ. Πετράκος

Έφορος των Αρχαιοτήτων Αττικής

Άγαλμα καθισμένης θεάς (EAM 2569) το οποίο ήταν ιδρυμένο πιθανώς στον πάνω ναό. Γύρω στο 520 π.Χ.

Άγαλμα θεάς (EAM 1848) με δωρικό πέπλο και απόπτυγμα, της περιόδου 470-460 π.Χ. από τον πολυγωνικό ναό.

Τα Περσικά και η ευτυχής κατάληξη τους για τους Αθηναίους υπήρξε, όπως φαίνεται, η αιτία για την οποία ένα σημαντικό ιερό της Νέμεσης, στον Ραμνούνα, στη ΒΑ άκρη της Αττικής, απέκτησε φήμη, μέγεθος, και η ανάμνησή του διατηρήθηκε επί μακρά έτη. Σποραδικές επιγραφικές μνείες της λατρείας της θεάς υπάρχουν και αλλού στην Αττική, χωρίς όμως να υποδηλώνουν ύπαρξη ιερού. Συνόδευαν απλές προσφορές που έδειχναν τις θρησκευτικές προτιμήσεις του πιστού, ο οποίος για δικούς του λόγους, όπως συμβαίνει και σήμερα με τους αγίους, θεωρούσε προστάτιδα του την αδυσώπητη θεά.

Οι φιλολογικές πηγές, αν εξαιρέσουμε τον Παιουανία, δεν προσφέρουν τίποτε το ουσιαστικό στη γνώση μας για το ιερό. Το μνημονεύουν και το συνδέουν είτε με το μύθο της Ελένης είτε με το άγαλμα της θεάς. Το άγαλμα αυτό, διάσημο ως το τέλος του αρχαίου κόσμου, κάλυψε με τη φήμη του το ναό, το ιερό και το δήμο.

Σε αντίθεση με το γειτονικό Μαραθώνα, ο οποίος αναφέρεται σε σπουδαίους μύθους της

Αττικής, ο Ραμνούς είναι ελάχιστα γνωστός από τη μυθολογία: μια φορά μόνο αναφέρεται ρητά από ένα μυθογράφο. Η σύνδεση της σχέσης της Νέμεσης με τον Ραμνούνα έγινε, όπως και για τους άλλους θεούς και ιερά, με κάποιο μύθο που μια μορφή του σώζεται από τη φιλολογική παράδοση. Σύμφωνα μ' αυτόν η **Νέμεση**, μια από τις θυγατέρες της **Νύχτας**, αγαπήθηκε από τον Δία, που προσπάθησε να την κατακτήσει. Η κόρη, για να ξεφύγει από την καταδίωξή του, άλλαξε συνεχώς μορφή και κάποτε μεταμορφώθηκε σε κύκνο για να φυλάξει την παρθένια της. Σύμφωνα με τον μυθογράφο Ερατοσθένη (Καταστερισμός 25), «έτσι και αυτός (ο Δίας) έγινε κύκνος, πέταξε ως τον Ραμνούνα της Αττικής και εκεί κατέκτησε τη Νέμεση: αυτή γέννησε ένα αβγό, από το οποίο γεννήθηκε η Ελένη». Το επεισόδιο όμως δεν τοποθετείται και από τους άλλους μυθογράφους στον Ραμνούνα. Άλλη εκδοχή του μύθου παραδίδει την άποψη ότι το αβγό που γέννησε η Νέμεση το περιμάζεψαν βοσκοί και το εμπιστεύτηκαν στη Λήδα, τη γυναίκα του Τυνδάρεω, που φέ-

ρεται ως ο πατέρας των Διοσκουρών, της Ελένης και της Κλυταιμνήστρας. Από το αβγό γεννήθηκαν, κατά την εκδοχή του μύθου, η Ελένη και τα αδέρφια της οι Δίοσκοροι, Καστωρ και Πολυδεύκης.

Η αιτιολογία της ίδρυσης του ιερού της Νέμεσης ενισχύεται και με την ανάγλυφη παράσταση της βάσης του αγάλματος της θεάς. Σ' αυτήν εμφανίζεται η Ελένη να οδηγείται από τη θετή μητέρα της, τη Λήδα, στην πραγματική, τη Νέμεση. Ο λόγος που οι Ραμνουάσιοι διάλεξαν τη σκηνή αυτή για να την εικονίσουν στη βάση ήταν πως η ένωση του Δία και της Νέμεσης, από την οποία γεννήθηκε η Ελένη, έγινε στο Ραμνούνα. Ήταν η ζωφόρος της βάσης μια υπενθύμιση στους επισκέπτες της ιδιαίτερης σημασίας του τόπου, αφού φιλοξένησε τον έρωτα προς τη Νέμεση του πατέρα των θεών και των ανθρώπων. Κατά τις παλιές επιστημονικές γνώμες, η λατρεία της Νέμεσης καθιερώθηκε στο Ραμνούνα μετά τα Περσικά. Τούτο είναι, κατά κάποιο τρόπο, αποτέλεσμα της προπαγάνδας των Ραμνουάσιων που απόσχες της έφθασε

Ανδρική μορφή από τη δεξιά πλευρά της θάσος του αγάλματος της Νέμεσως. Γύρω στο 430 π.Χ.

Γυναικεία μορφή από την πρόσθια όψη της θάσος του αγάλματος της Νέμεσως. Γύρω στο 430 π.Χ.

ώς εμάς, γιατί αυτοί φρόντιζαν να διηγούνται και να εξάιρουν τη μεγάλη σημασία του ρόλου της Νέμεσης στην ήττα των Περσών στο Μαραθώνα το 490 π.Χ. Τη σχετική ιστορία διηγείται ο περιηγητής Πausanias με τούτα τα λόγια: «δοκεῖ δὲ και τοῖς ἀποβάσιν ἐς Μαραθῶνα τῶν θαρβάρων ἀπαντήσῃ μῆνιμα ἐκ τῆς θεοῦ ταύτης· καταφρονήσαντες γὰρ μηδὲν σφισιν ἐμποδῶν εἶναι τὰς Ἀθηναίους ἐλεῖν, λίθον πάριον ἔς ἐξερρασμῆνοις ἦγον ἐς τροπαῖου ποίσην. Τούτο Φειδίας τὸν λίθον εἰργάσατο ἀγαλμα μὲν εἶναι Νέμεσως». (Φαίνεται πως και τους θαρβάρους, που είχαν αποδισασθεῖ στο Μαραθῶνα, τους εἶχε βρεῖ ἡ οργὴ τῆς θεᾶς αὐτῆς· γιατί πιστεύοντας ἀλαζονικά πως τίποτε δεν θα τους ἐμποδίσει να κυριεύσουν τὴν Ἀθήνα, ἐφέρονταν μαζί τους ἕνα μάρμαρο ἀπὸ τὴν Πάρου για να κάνουν τροπαῖο σαν να εἶχαν φέρει σε πέρας τὸ ἔργο τους. Τὸ μάρμαρο αὐτὸ ο Φειδίας τὸ ἔκαμε ἀγαλμα τῆς Νέμεσως.) (Paus. Ἀττικά, μετ. Ν. Παπαχαρατζή.) Ἐνα ἐπίγραμμα μεταγενέστερο, του 1ου αἰ.π.Χ. ἢ του ἐπόμενου, ἀναφέρεται στὴν τι-

μωρία τῆς περσικῆς ὑπεροφίας ἀπὸ τῆς Νέμεσης. Τὸ ἐπίγραμμα αὐτὸ σε αἰολικὴ διάλεκτο χαραγμένο σε στήλη, βρέθηκε στὸν Ραμνούσινα και θεωρεῖται κατὰ μιαν ἀπόψη πως ἦταν ὕμνος στὴ Νέμεση που πρωτοτραγουδήθηκε κατὰ τα ἐγκαίνια του μεγάλου ναοῦ τῆς θεᾶς και πως ἀργότερα, στα ρωμαϊκὰ χρόνια, χαραχτηκε στὴ στήλη που μας σώζεται· ἴσως μάλιστα ἦταν ὁ ὕμνος αὐτὸς τὸ Δάτιδος μέλος που ἀναφέρει ὁ Ἀριστοφάνης στὴν Εἰρήνη (στ. 289-295), τραγοῦδι σχετικὸ με τὸν Δάτι, τὸ στρατηγὸ τοῦ Δαρείου που προστάθησε να κατακτήσει τὸ 490 π.Χ. τὴν Ἀττικὴ. Πιθανὸν λοιπὸν ὁ Pausanias εἶχε ὑπόψη του τὸ ἐπίγραμμα που ὁ Ραμνούσιος εἶχαν ἐκθέσει σε κοινὴ θεὰ χαραγμένο σε μάρμαρο και ἀπὸ αὐτὸ πήρε τις πληροφορίες του. Οἱ ντόπιοι, σύμφωνα με τὴ μόδα τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν οποία ἐκδηλώνεται ἐντονὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν περίοδο των περσικῶν πολέμων, φαινόμενο που παρατηρεῖται και στις μέρες μας σχετικὰ με παλιότερες ἐποχές, φρόντιζαν τὴν ιστορία του τροπαίου και τῆς τιμωρίας των Περσῶν να τὴν διαδῶ-

σουν, περισσότερο γιατί εἶται ἀποκοτῆσε δόξα το ἱερὸ τους σε μιαν ἐποχὴ γενικῆς φθορᾶς και κατὰπτωσης. Ἡ ἱστορία του ρόλου τῆς θεᾶς λοιπὸν στὴ μάχη του Μαραθῶνος και του τροπαίου κάλυψε πλήρως τὸν παλιότερο βίο του ἱεροῦ που ἀποδεικνύεται ἀπὸ ἐπιγραφές, κεραμικὴ και ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα. Ἀξιοσημείωτο ὅμως εἶναι πως ὁ Ἀθηναῖος ἐφηβοὶ που ἐπισκοπῶνται το 122/21 π.Χ., συνταγμαμένοι, τα ἱερὰ τῆς Ἀττικῆς, ἀκόμη και το Ἀμφιάρειο του Ὠρωπού και τους τόπους ὅπου ἔγιναν τα μεγάλα γεγονότα των περσικῶν πολέμων, δεν περιλαμβάνουν στο ὁδοιπορικὸ τους το ἱερὸ τῆς Νέμεσης, με το ὅτιο τους ἔνωσαν ὁ δεσμοὶ του 4ου αἰ. π.Χ., οὔτε και το σπήλαιο του Πανός, στὴν Οἰνὴ του Μαραθῶνος, το ὅτιο συνδέεται κατ' ἐξοχίην με τὴν κοσμοϊστορικὴ μάχη και ὅπου ἡ λατρεία του θεοῦ αὐτοῦ καθιερώθηκε ἐκεῖ, ὅπως και στὴν Ἀθήνα, μετὰ τὴ μάχη και ὡς ἐνδειξη ευγνωμοσύνης ἀπὸ τους Ἀθηναίους για τὴ βοήθεια που πρόσφερε σκορπίζοντας στους Πέρσες τὸν πανικὸ. Για τὸ σπήλαιο του Μαραθῶνος ὑπάρχει μαρτυρία

μεταγενέστερης επίσκεψής τους, όχι επίσημης, από μια στήλη του 61/60 π.Χ. με χαραγμένο ιερό νόμο που είχε ανατεθεί εκεί. Για τη Νέμεση μπορούμε να υποθέσουμε πως τα αναθήματα των εφήβων κατά τον 4ο αι. π.Χ. που βρέθηκαν στο ιερό της, τα οποία γίνονταν με την ευκαιρία νίκης στους αγώνες προς τιμήν της θεάς, σχετίζονταν και με το ρόλο της στη μάχη του Μαραθώνος. Ίσως η ξαφνική καθιέρωση της λατρείας του Ξένου αντιζήλου, του Πάνα, του οποίου η παρουσία δεν μαρτυρείται ακόμη στον Ραμνούντα, παρά το ότι θα ταίριαζε με τον αγροτικό και κτηνοτροφικό χαρακτήρα του τόπου, να έσπρωξε τους Ραμνούσιους στην εντονότερη προβολή της δικής τους παλιάς θεότητας, που ξαφνικά επισκιάζονταν από καλύτερο Θεό. Οπωσδήποτε, η ιδιότητα της θεάς ως τιμωρού της **ύβρεως**, ως προσωποποίησης της θείας εκδίκησης, συνδέθηκε άρρηκτα με το μέγιστο γεγονός της αθηναϊκής ιστορίας, τη μάχη του Μαραθώνος. Η απόδοση του αγάλματος της Νέμεσης στο Φειδία από τον Πausανία απηχεί την προσπάθεια των Ραμνουσίων να προ-

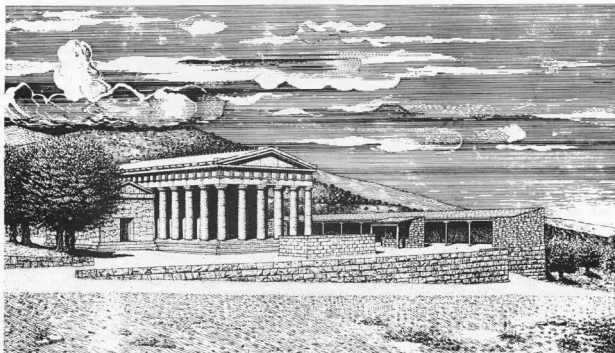
Σφράγισμα κεραμίδας με παράσταση λιονταριού, από τον πρώτο ναό της Νέμεσας.

δύσουν μεγαλύτερο κύρος στο ιερό τους.

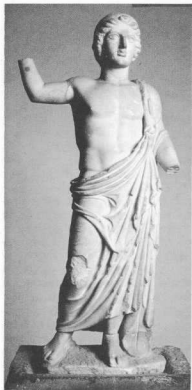
Στην πραγματικότητα όμως η Νέμεση που λατρευόταν στο Ραμνούντα είχε εντελώς αντίθετες ιδιότητες. Οι μύθοι την εμφανίζουν ως χθόνια θεότητα είναι μητέρα της Ελένης, η οποία συνδέεται με τη γη, τις πηγές της, τη θλάση και τη γονιμότητα και η ομορφιά της γίνεται αιώνιο σύμβολο. Πουθενά μέσα στον αρχαίο μύθο δεν εμφανίζεται το τρομακτικό στοιχείο, η εκδικητική καταδίωξη των ανθρώπων αμαρτημάτων. Το όνομα της θεάς παράγεται από το **νέμω**, που σημαίνει

απονέμω, αλλά και οδηγώ στη βοσκή. Όπως παρατηρείται από κάποιο μελετητή, η Νέμεση είναι η αγροτική θεά που φροντίζει για την κατανομή των βοσκοτόπων, που μεριμνά για την ισορροπία, τη διατήρηση της αγροτικής τάξης, και τούτη η ιδιότητά της ταίριαζε με το χώρο του Ραμνούντα, την πραότητα και μαλακότητα των μορφών, την ήμερη, ηλιόλουστη ακτή και τη γαλήνια απομόνωση. Η Νέμεση όμως, όταν κάποιος διαταράξει την τάξη και το μέτρο και έτσι την προσβάλει, εκδικείται την **ύβριν**, «δηλαδή την απαίτηση για κάτι που ξεφεύγει από το μέτρο».

Με τη Νέμεση συνδέεται στο ιερό της και η λατρεία μιας άλλης χθόνιας θεότητας, της **Θεμίδος**. Αναθηματικές επιγραφές δείχνουν την ταυτόχρονη λατρεία των δύο θεών, υποστηρίζεται μάλιστα πως ο μικρός πολυγωνικός ναός ήταν αφιερωμένος στη Θεμίδα και ο μεγαλύτερος και νεότερος στη Νέμεση. Η Θεμίδας συλλατρευόταν στο Ραμνούντα, ήταν αυτό να σημαίνει ότι ήταν ισότιμη και ότι της ανήκε το μισό ιερό. Η παρουσία της φαίνεται μόνο σε μερικές αναθηματικές επιγραφές, ενώ

Αναπαράσταση του ιερού της Νεμέσας (σχ. Κ. Ηλιάκη).

Άγαλμα εφήβου, ανάθημα του Λυσικλείδη (EAM 199) από τον πολυγωνικό ναό. Πιθανώς εικονίζει τον Νεανία, αδελφό της Οινόης. Γύρω στο 420 π.Χ.

Άγαλμα Θέμιδος (EAM 231), έργο του γλύπτη Χαϊρεστράτου από τον Ραμνούνα, από τον πολυγωνικό ναό. Τέλος 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.

Το άγαλμα (EAM 232) της έρεϊας της Νεμέσεως Αριστονός, ανάθημα στο ιερό του γιου της Ιεροκλέους. Δεύτερο μισό του 3ου π.Χ. αι.

σε ψηφίσματα του 3ου αι. αναφέρεται πάντοτε το **ιερόν της Νεμέσεως ή Νεμέσειον** ως τόπος ίδρυσής τους.

Η Θέμις, με ιδιότητες που ταίριαζαν με της Νέμεσης, λατρευόταν στο ιερό, αυτό είναι αναμφισβήτητο, δεν ανήκε όμως σ' αυτήν ο μικρός πολυγωνικός ναός, στην οποία συμβατικά τον απέδωσε ο πρώτος ανασκαφέας Gandy Deering. Στην τελευταία, χρονικά, μνεία του ιερού μετά το 173 μ.Χ. ο Ηρώδης Αττικός αφιερώνει το άγαλμα του Πολυδευκίωνος στη Νέμεση μόνο.

Το ιερό της Νεμέσεως είναι κατασκευασμένο πάνω σ' ένα τεχνητό άνδρηρο που το στηρίζουν ισχυρά ισοδομικά αναλήμματα. Τα αναλήμματα αυτά, το θόρειο και το ανατολικό, έγιναν τον 5ο αι., λίγο πριν οικοδομηθεί ο μεγάλος ναός. Η μερική ανασκαφή του ανδρήρου, που αποκάλυψε και τα πρόχειρα αναλήμματα τα οποία για τεχνικούς λόγους προσηγήθηκαν του μεγάλου, απέδωκε κεραμική όλων των εποχών η οποία φθάνει, χρονολογικά, ως τις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι.

Στο ιερό δεσπόζουν τα ερείπια δύο ναών. Ο παλιότερος είναι αυτός που βρίσκεται νότια, χτι-

σμένος στις αρχές του 5ου αι. με πολυγωνική τοιχοδομία. Η ανασκαφή η οποία έγινε στο εσωτερικό του διαψεύδει την υπόθεση ότι ο μικρός ναός είναι νεότερος του μεγάλου και ότι

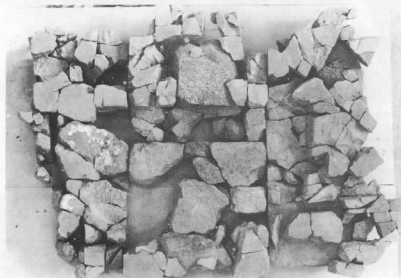
χτίστηκε πάνω στα ερείπια ενός παλιότερου πώρινου αρχαϊκού ναού. Όπως διαπιστώθηκε, κάτω από τον μικρό ναό δεν σώζεται κανένα οικοδομικό λείψανο. Βρέθηκαν μόνο θραύσματα αγ-

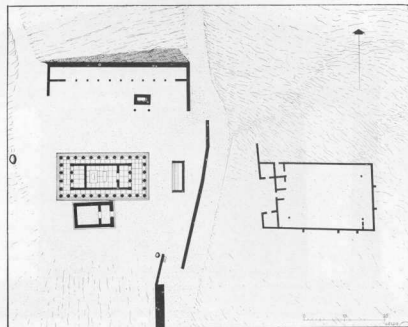
Αναπαράσταση της ανατολικής όψης του ναού της Νεμέσεως του 5ου π.Χ. αι. κατά τον John Peter Gandy Deering.

Το θόρειο και το βραχύ ανατολικό ανάλημμα του ιερού της Νεμέσας.

Η άνω όψη του από μαύρο ελευσινό μάρμαρο επικράνου του αγάλματος της Νεμέσας του Αγορακρίτου.

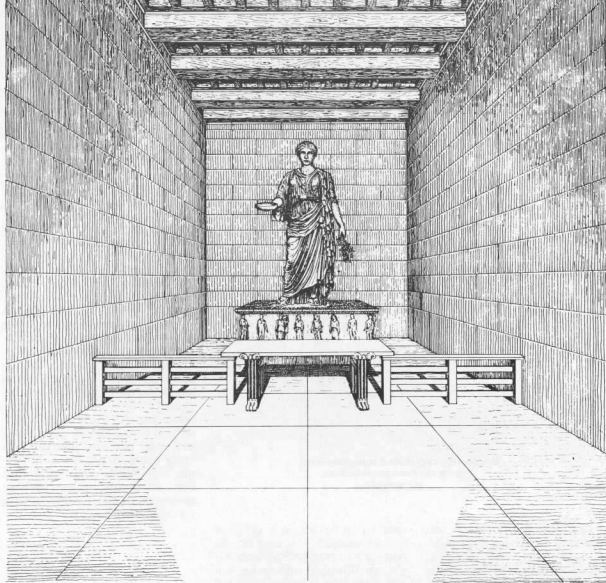
Κάτοψη του ιερού της Νεμέσας (σχ. Κ. Ηλιάκη).

γείων παλιότερα των αρχών του 5ου αι. Ο μικρός ναός που σώζεται σήμερα διαδέχτηκε έναν παλιότερο πώρινο του οποίου η ύπαρξη είναι αναμφισβήτητη και ο οποίος βρισκόταν, τούτο είναι πολύ πιθανό, κάτω από τον μεγάλο ναό. Την ύπαρξή του αποδεικνύουν τα πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη δωρικού κτηρίου που θρήκε ο Gandy και τα οποία απέδωσε στον πολυγωνικό ναό, και η εκπληκτική ποσότητα πωρολίθων από την τοιχοδομία ενός πώρινου κτηρίου, η οποία βρέθηκε στην ανασκαφή του ανδρώου του ιερού.

Αλλά ούτε αυτός είναι ο αρχαιότερος ναός του ιερού της Νεμέσης, γιατί μας σώζονται λείψανα από τη λακωνική κεράμωση ενός κτηρίου ακόμη παλιότερου, των αρχών του 6ου π.Χ. αιώνα, το οποίο, συμβατικά, θεωρούμε ως τον πρώτο ναό της θεάς.

Αν δεχτούμε ότι οι Πέρσες έφτασαν το 480 ως τον Ραμνούτα και ότι κατέστρεψαν τον πώρινο ναό, τότε μπορούμε να ισχυριστούμε πως ο πολυγωνικός ναός χτίστηκε ευθύς μετά το 480. Ο μικρός πολυγωνικός ναός διατηρήθηκε ως τον 4ο αι. μ.Χ., όπως ξέρουμε από την ανασκαφή του Στάη. Μέσα στον σηκό του βρέθηκαν διάσημα γλυπτικά έργα του Εθνικού Μουσείου, η λεγόμενη Θέμις (αρ. 231), το άγαλμα της ιερείας Αριστονόης (αρ. 232), ο έφηθος, ανάθημα του Λυσικλείδη (αρ. 199), που αποδίδεται στο εργαστήριο του Αγορακρίτου, και δύο αρχαϊκά αγάλματα θειανών τα οποία θα στόλιζαν τον πώρινο ναό (αρ. 1848, 2569).

Πού βρισκόταν όμως αυτός ο ναός; Όχι βέβαια κάτω από τον πολυγωνικό, όπως υποστήριξε ο Zschietzschman, γιατί εκεί δεν βρέθηκε τίποτε κατά την πρόσφατη ανασκαφή του. Πιστεύω πως βρίσκεται κάτω από τον μεγάλο, κι αυτό εξηγεί και τη συνάφεια σχεδόν των δύο ναών. Ο πολυγωνικός ναός χτίστηκε νότια, αλλά κοντά στον κατεστραμμένο από τους Πέρσες πώρινο ναό. Ο μεγάλος, όταν χτίστηκε, έπρεπε να καλύψει ολοκληρωτικά τα ερείπια και τη θέση του πώρινου, επειδή όμως ήταν πολύ μεγαλύτερος από τον πώρινο, οικοδομήθηκε ανα-

Αναπαράσταση του σηκού του ναού της Νεμέας (σχ. Κ. Ηλιάκη).

γαστικά σχεδόν σε επαφή με τον πολυγωνικό.

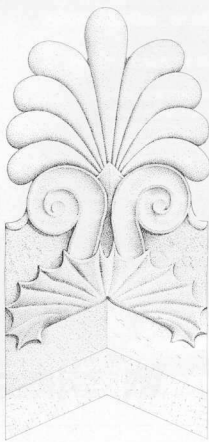
Ο πολυγωνικός ναός δεν είχε κολόνες στην πρόσοψη και ως προς αυτό είναι λανθασμένη η αναπαράσταση του Gandy καθώς και εκείνες που ακολούθησαν. Η όψη του ναού ήταν απλή, με αέτωμα στην κορυφή και μια μεγάλη θύρα στη μέση, όπως φαίνεται από τους τέρμους της ανώτερης βαθμίδας της πρόσοψης.

Κατά τα μέσα του 5ου π.Χ. οι Ραμνούσιοι, πριν αρχίσουν την οικοδόμηση του μεγάλου ναού, διαμόρφωσαν το χώρο του ιερού. Κατασκεύασαν τα μεγάλα αναλήμματά του, βόρειο και ανατολικό, και έσκαψαν βαθιά μέσα στο έδαφος του ανδρήρου όπου βλέπουμε σήμερα μια βαθύτητα δεξameνή (βάθ. 25μ.) για την αποθήκευση νερού αναγκαίου για τη λειτουργία του ιερού. Η δεξameνή αυτή, η οποία στην επιφάνεια του εδάφους είχε τη μορφή κρηναίου οικοδο-

μήματος με αβαθές προτώων και δύο αρράβδωτες κολόνες, αχρηστεύθηκε και αντικαταστάθηκε, χωρίς επιτυχία, από άλλη. Πριν από την οικοδόμηση του μεγάλου ναού και για την εξuπλήρτησή της κατασκευάστηκε στο βόρειο μέρος του ανδρήρου του ιερού μια πρόχειρη στοά, της οποίας η ύπαρξη αποδεικνύεται, όχι όμως και η διάρκεια της λειτουργίας της.

Ο τελευταίος ναός, ο γνωστότερος, του Ραμνούντος θεωρείται από μερικούς έργο του αρχιτέκτονος του Θησείου. Εικόνα του δίνει η ωραία, και γενικά ορθή, αναπαράσταση του Gandy. Φτιαγμένος ο ναός στο διάστημα 436-432 π.Χ., σύμφωνα με τη χρονολόγηση του Dinsmoor, είχε έξι κολόνες στην πρόσοψη και δώδεκα στα πλευρά. Πέρα από το γενικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει ως ένας μαρμάρινος αττικός ναός του 5ου αι., προσφέρει πολλά στη γνώση της τεχνικής της αρχαίας αρχι-

τεκτονικής, γιατί έμεινε ατελείωτο το τμήμα το κάτω από τα κιονόκρανα. Οι κίονες δεν απόκτησαν ποτέ ραβδώσεις, ο στυλοβάτης δεν λαξεύτηκε ποτέ ολοκληρωτικά, όπως και οι βαθμίδες. Φαίνεται πως δεν βρέθηκε ποτέ ο γενναϊόδωρος δωρητής που θα βοηθούσε στο τελείωμα, στην **αποπεράτωση του ιερού ναού**, όπως βλέπουμε σήμερα σε μεγάλες πινακίδες να γράφεται έξω από μισοτελειωμένες εκκλησίες. Κατά τον τέταρτο αιώνα όμως οι Ραμνούσιοι δείχνουν να έχουν κάποια ευμάρεια, τουλάχιστον μερικές οικογένειες, και θα ήταν δυνατό να ολοκληρωθεί ο ναός. Φαίνεται όμως πως οι ντόπιοι είχαν συνηθίσει στη μορφή του εκείνη και άρεσκονταν να τον βλέπουν έτσι, όπως τον παρέλαβαν από τους πατέρες τους. Το εσωτερικό του ναού το ξέριμε με κάποιες λεπτομέρειες. Στο βάθος του σηκού θρισκόταν το άγαλμα της Νεμέσε-

Μαρμάρινος αμφίγλυφος κορυφαίος καλυπτήρας του ναού της Νεμεσώς (σχ.Κ. Ηλιάκη).

ως, έργο του Αγορακρίτου, και μπρος από αυτό η ιερή τράπεζα. Του αγάλματος, από το οποίο μας σώζονται εκατοντάδες κομμάτια, η μορφή είναι γνωστή χάρη στις έρευνες του Γιώργου Δεσπίνη. Η βάση του αγάλματος, που αποτέλεσε ένα από τα προβλήματα της ελληνικής κλασικής αρχαιολογίας τα τελευταία εκατό χρόνια, απόκτησε υπόσταση χάρη στις επίμονες έρευνες των τελευταίων χρόνων. Αν και αποτελείται από εκατοντάδες κομμάτια, η τεκτονική μορφή της και το μέγεθός της είναι γνωστά με ακρίβεια. Αποτελείται από υπόβαθρο διακοσμημένο με γλυπτά κυμάτια πάνω στο οποίο στηρίζεται ο κορμός της βάσης με την ανάγλυφη παράσταση της προσαγωγής της Ελένης στην πραγματική μητέρα της, τη Νέμεση, από τη Λήδα. Μέσα στον κοίλο κορμό στερεωνόταν το από μελανό ελευσίνιο μάρμαρο επίκρανο της βάσης, που και αυτό αποτελείται από εκατοντάδες κομμάτια τα οποία βρέθηκαν σκορπισμένα σε μεγάλη έκταση γύρω από τους ναούς ή μέσα στα χώματα της ανασκαφής του Στάη, ο οποίος δεν τα είχε αναγνωρίσει.

Η ανασύσταση της βάσης, ένα

από τα μεγαλύτερα ευρήματα που έγιναν στην κλασική αρχαιολογία τα τελευταία χρόνια, είναι κατόρθωμα υπομονής και επιμονής λίγων ανθρώπων επί μακρό διάστημα, συγχρόνως δε κατόρθωμα μεθόδου. Από το 1888 πολλοί μελετητές της αρχαίας τέχνης έγραψαν περιουσιώδεις μελέτες για τη βάση και τη μορφή της χωρίς να έχουν δει ούτε ένα κομμάτι της παρά μόνο μερικά σπαράγματα της ανάγλυφης παράστασης που τη στόλιζε.

Στο ανατολικό μέρος του ανδρόγυου υπήρχε και ο απαραίτητος για τη λατρεία θωμός, μνημειώδης όπως δείχνει το μέγεθος της θεμελίωσης του αλλά άγνωστης μορφής.

Το ιερό της Νέμεσης ήταν το θρησκευτικό κέντρο του δήμου του Ραμνούντος. Τα γλυπτά έργα που βρέθηκαν στον πολυγωνικό ναό, τα αναθήματα των εφήβων του 4ου π.Χ. αι. που στόλιζαν το ιερό και την αρχή του θόρου δρόμου, τα πολύτιμα αφιερώματα μέσα στον ίδιο το ναό, ακόμη και ζωγραφικά πορτρέτα, όπως μαθαίνουμε από κάποια επιγραφή, έδιναν λαμπρότητα και πλούτο στον ιερό χώρο. Το ιερό άκμασε επί πολλές εκατοντάδες χρόνια και

δεν είναι η φυσική φθορά που έφερε το θάνατό του αλλά η επικράτηση της νέας θρησκείας και πριν από αυτήν οι αλλαγές των οικονομικών συνθηκών. Το ιερό αποτελούσε μέρος του δήμου του Ραμνούντος, ο οποίος χρωστούσε κατά μεγάλο μέρος την ακμή του στη γεωγραφική του θέση και στην ύπαρξη του μεγάλου του φρουρίου, πηγής πλούτου και αιτίας ανύψωσής, στη γωνία αυτή της Αττικής, πολλών ανθρώπων. Με τη ρωμαϊκή κατάκτηση παύει να έχει σημασία και φυσικό επακόλουθο είναι η οικονομική κατάπτωση, η αραίωση του πληθυσμού και, τέλος, ο ξεπεσμός του ιερού, το οποίο έπαψε να συγχάζεται από πολλούς ανθρώπους και να δέχεται προσφορές. Η καταστροφή του, γύρω στα τέλη του 4ου μ.Χ. αι., από τους χριστιανούς και η λεηλασία των λίθων του ναού από τους κατοίκους των γειτονικών οικισμών σφράγισε μία πορεία πολλών αιώνων.

The Sanctuary of Nemesis at Ramnos

V. Petrakos

The happy for the Athenians conclusion of the Persian wars made the until then obscure sanctuary of Nemesis quite famous. The renowned statue of the goddess Nemesis, a work of Pheidias', pupil Agorakritos, maintained its fame until the end of the ancient world. The equally important relief representations decorating the statue's base show Helen to be led by Leda, her stepmother, to Nemesis, her natural mother. Nemesis personifies the retributive, divine justice, but also order, moderation and balance. In the Ramnos sanctuary, the religious center of Ramnos municipality, the ruins of two temples prevail, the smallest of which has been related by scholars to Themis, the goddess of justice, who was also worshipped here.

The excavations of the recent years have brought to light many new data concerning the religious and political life of Ramnos municipality.